

AFIRMAREA SOCIETĂȚII CIVILE ÎN CONTEXTUL TEORIEI MODERNIZĂRII (CAZUL REPUBLICII MOLDOVA)

Bogdan ȚIRDEA

Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”

The author of the article is trying to reveal some aspects of the process of genesis of civil society in Republic of Moldova. So, the economic modernization, globalization, the «third wave» of democratization and internationalization of civil society influenced the Soviet regime. First of all, in spite of different critics saying that the Soviet economy was in a deep crisis in 1985, its structure underwent deep changes. The service sector increased the share of agriculture in the GDP diminished. Secondly, Gorbaciov reforms unleashed the private initiative, the cooperative movement. As a result, new social groups emerged, with new expectations, new interests. The reforms formed the private sector that escaped from the total state control. In our opinion, the Bifurcation of the Soviet citizens' political consciousness was a very important factor in the emergence of a «private», «non-official» sphere. The liberalization of the Soviet political system was a result of the fight between communist elite groups. In this context, the emergence of «Popular Front», as a Political Movement was the central element of the civil society. In this respect, the emergence of the civil society in Moldova was identical to Poland, Hungary, and other European countries. The problem is that in the above mentioned countries, the Democratic Movement was a social one, formed by Trade Unions, Civic Groups. In Moldova, on the contrary, the Popular Front was a Nationalistic Movement. This divided the Moldavian society, creating great difficulties in the further development of the Civil Society.

Geneza societății civile din Republica Moldova poate fi înțeleasă doar în condițiile unei paradigme a modernizării, dat fiind că societatea civilă apare ca un proces major al modernității și, totodată, ca un produs al modernizării [1]. Modernizarea economică a determinat apariția unor noi grupuri sociale cu noi așteptări și revendicări, care inițialmente se materializau în cerințe naționale, dar și social-economice. Foarte rapid aceste cerințe capătă un caracter antisistemic. Astfel, apar unele spații relativ autonome sau necontrolate de stat, la început în sfera culturii politice, apoi în sfera mediatică, moment favorizat de Glasnosti, în sfera economică, ca produs al reformelor economice, dar și în sfera social-politică, fapt demonstrat de apariția unor mișcări naționale, fronturi populare care disputau prerogativele totalitare ale „partidului-stat”.

În literatura occidentală sunt menționate două etape ale reformelor sovietice. Astfel, Z.Bzezinski scrie că în primii ani ai restructurării M.Gorbaciov s-a limitat cu raționalizarea și **modernizarea** economiei sovietice. Mai târziu (1987-1988), mai ales după Conferința a XIX-a de partid, el va transpune accentul de pe economie pe politică [2].

În primul an al conducerii sale M.Gorbaciov a înaintat primul său program bazat pe „mobilizarea tehnologică”. Elementul-cheie al acestui program era accelerarea dezvoltării, planificată până în 2000. Abia în 1987, când s-a constatat că măsurile luate nu au adus rezultatele scontate, începe reforma economică propriu-zisă. Scopul reformei era asigurarea trecerii treptate la o economie de piață controlată, la o variantă specifică a socialismului de piață, fără a se depăși însă cadrul schimbărilor efectuate deja în Ungaria și Polonia. Perestroica nu modifica bazele sistemului socialist (proprietatea de stat, rolul PCUS etc.), ci doar modul de funcționare a economiei.

Reforma debutează cu Legea despre întreprindere (1987), care prevedea o sporire substanțială a autonomiei acesteia. Elementul central în noul statut al întreprinderii era **autofinanțarea, comanda de stat** și o anumită **autonomie economică**.

Deși în prima fază a perestroicii efortul major s-a axat pe întreprinderea de stat, s-a deschis totuși o porțiță și pentru emergența activităților economice nestatale. Primul pas a fost permisiunea „activității de muncă individuală” (ex., taxi private), dar Legea din 1986 vizând această activitate rapid a început să fie utilizată și ca vehicul pentru cooperative [3].

O lege mult mai detaliată, permițând cooperativelor „de tip nou” să producă o diversitate enormă de produse și servicii, a apărut în 1988. În pofida condițiilor discriminatorii, legalizarea cooperativelor a semnat o adevărată renaștere pentru businessul privat și efectul a fost o rapidă creștere a numărului de angajați și a producției sectorului cooperativ.

În agricultură, legitimația de leasing, împreună cu o mai mare permisiune directă a noii Legi a pământu-

lui, adoptată în 1990, le-a oferit fermierilor posibilitatea de a ieși din colhozuri, luând în proprietate pământul. Acei care ieșeau din colhoz nu primeau în proprietate directă pământ, dar li se oferea dreptul de folosință, cu dreptul de a transmite pământul urmașilor. În final, în 1987-1988 condițiile au devenit mai ușoare pentru crearea unor întreprinderi mixte cu firmele străine, ca o altă formă a activității, prin excelență privată, în afara sectorului statal. Aceste legi și forme economice „autonome” au dat o lovitură serioasă sistemului economiei administrative.

În rezultatul reformelor lui Gorbaciov, structura economiei sovietice a suferit transformări profunde. Pe baza principiilor de arendă, la sfârșitul anului 1990 în URSS activau 2,4 mii întreprinderi industriale, 1,0 mii organizații de construcții, 0,4 mii întreprinderi de deservire socială, în ele fiind antrenați în total în jur de 3,6 milioane persoane [4]. Se creează gospodării independente țărănești (de fermieri). La 1 ianuarie 1991 se numărau aproximativ 40,6 mii de gospodării țărănești, care au primit aproximativ 700 mii hectare de pământ [5].

Au primit o dezvoltare continuă și cooperativele de producție a mărfurilor și a serviciilor. În 1990, numărul cooperativelor existente a crescut de 1,3 ori, fiind de 13,9 mii în 1987, de 77,5 mii în 1988, de 193,1 mii în 1989 și de peste 245 mii în 1990, în care erau antrenați 6,1 mln. oameni. În produsul național brut cooperativelor îi revine aproximativ 7%. Majoritatea cooperativelor (80%) s-au constituit pe lângă întreprinderile de stat, lucrau pe baza fondurilor lor de producție, de aceea se orientau la cererea acestor întreprinderi [6].

În Republica Moldova dinamica evoluției cooperativelor se prezintă astfel: 286 în 1988, 1644 în 1989, 3441 în 1990, 5257 în 1991. La acest capitol Republica Moldova era depășită în 1991 de Rusia – 134594, Ucraina – 34823, Belarus – 6183, Uzbekistan – 9779, Kazahstan – 12441, Georgia – 8711, Letonia – 5407, Armenia – 10144. Practic, după numărul cooperativelor și impactul acestora Republica Moldova se egala cu Letonia, unde erau 5407 cooperative depășind celelalte republici baltice. De fapt, tempourile și concentrația cooperativelor în RSSM era relativ înaltă comparativ cu celelalte republici unionale. În 1988, în cooperativele din RSSM lucrau, conform estimărilor oficiale, 3,8 mii persoane, ajungând în 1991 la cifra de 113,1 mii [7].

Dacă e să luăm în calcul că în 1990 în economia națională erau ocupate 1927,7 mii persoane [8], rezultă că în cooperative erau antrenate aproximativ 7-8% din forța de muncă activă a republicii. Cooperativele au devenit practic unicul subiect economic relativ independent față de stat, acestea reușind să atragă într-o perioadă scurtă peste 4 milioane de oameni, demonstrând o eficiență economică ridicată, capacitatea de a face concurență monopolului total al statului [9]. În pofida condițiilor austere impuse de stat, cooperativele nu o dată au devenit bază economică pentru dezvoltarea unor mișcări sociale și politice independente, finanțând proiecte diverse, orientate spre amplificarea restructurării. O analiză mai atentă a structurii economiei sovietice ne permite să concluzionăm că, deși în anii '76-80 PNB a crescut în medie cu 4,8% pe an, în 1981-1985 – cu 3,7%, iar în 1986-1990 asistăm la o scădere până la 2,4% pe an, totuși a avut loc o modificare sesizabilă în structura economiei (fenomen constatată, de altfel, în statele europene mult mai devreme, la sfârșitul anilor '60, a se vedea Tabelul 1).

Tabelul 1

Structura Produsului Național Brut (în prețurile existente, în %)

Produsul Național Brut	1980	1985	1990
	100	100	100
<i>Inclusiv cel produs în ramurile economiei sovietice:</i>			
Industrie	41	36	32
Agricultură	13	17	18
Construcții	8	8	10
Sfera serviciilor	38	39	40
<i>Inclusiv:</i>			
Comerțul	13	14	12
Transportul și comunicațiile	6	6	6
Alte ramuri	19	19	22

Sursa: Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статистический ежегодник. - Москва, 1991, с.9.

Observăm astfel că greul economiei s-a deplasat din sfera industriei în sfera serviciilor, or, aici se formau elementele protoclasei de mijloc sovietice. Practic, economia sovietică, privită în ansamblu, urma același model specific pentru economiile mondiale, în care asistam la o trecere în faza postindustrială, cu deplasarea greului economiei din sfera industrială în cea a serviciilor, la creșterea importanței businessului mic și mijlociu, un rol tot mai mare având factorul științific. Formarea protoclasei de mijloc era stimulată și de creșterea procentuală a veniturilor populației care în 1976-1980 era de 5,0%, în 1981-1985 – de 4,2%, în 1986-1990 – de 9,2% pe an. Salariul mediu lunar pe economie în URSS a crescut de la 168,9 ruble în 1980, la 190,1 ruble în 1985 ca să ajungă la 274,6 ruble în 1990 [10]. Aproximativ 15,5 milioane de oameni, din totalul celor de 138,5 milioane antrenați în diverse sectoare ale economiei naționale ale URSS, erau implicați în noile relații de producție [11].

O situație aproximativ identică se observă și în Republica Moldova. Astfel, după componența socială a populației, noi am prelucrat următorul peisaj statistic:

Tabelul 2

Componența socială a populației în RSSM

Componența socială	(în %)	
	1959	1989
Colhoznici	67,5	21,4
Muncitori	22,2	55,7
Slujbași	9,8	22,5
Persoane ocupate în activități de muncă individuală, gospodari individuali și meșteșugari necooperati	0,4	0,4

Sursa: Economia națională a Republicii Moldova-1990. Anuar statistic. - Chișinău: Universitas, 1991, p.25.

Datele din tabel denotă că și în condițiile RSSM a avut loc o modificare substanțială a structurii sociale: o diminuare substanțială a populației colhoznice și o creștere considerabilă a clasei muncitoare, dar mai ales a numărului de funcționari. Dacă e să raportăm aceste cifre la numărul mediu anual al muncitorilor și funcționarilor pe ramurile economiei naționale, cifra e și mai impunătoare. Din cele 1414, 6 mii persoane total angajate, în industrie erau antrenate 391,6 mii, în agricultură 209,7 mii, în construcții 116,2 mii, pe când în structura neproductivă (servicii: comerț, transport, telecomunicații, ocrotirea sănătății, învățământ, cultură, artă) – aproximativ 776, 7 mii persoane, adică mai mult de 50%! [12]. Deci, în RSSM a avut loc un proces de modernizare accelerată, care s-a manifestat în industrializare, în schimbarea radicală a structurii economiei și, implicit, a raportului dintre diferitele grupuri sociale. De fapt, RSSM devenea astfel o republică industrial-agrară, în care ponderea funcționarilor publici, ce reprezentau protoclasa de mijloc, creștea vertiginos. Întrebări firești ce apar din aceste analize ar fi următoarele: Care erau forțele restructurării? Exista oare o legătură între transformările social-economice profunde și procesul de restructurare și, implicit, de geneză a societății civile?

În viziunea politologului rus D.Olșanski, contra vechilor structuri s-au ridicat toți inamicii dictaturii în interiorul societății, grupurile marginalizate, respinse în afara sistemului dar și elementele antistructurale și neformale, care constituiau comuniuni de la asociații pe interese spirituale până la cooperative în sfera economică [13]. Adică, intelectualitatea, **segmentul oamenilor activi economic**: „individualiștii”, „cooperatorii”, arendatorii, noii producători. Restructurarea le permitea acestora să-și satisfacă interesele materiale. Un factor important în geneza societății civile o constituia și **dimensiunea etnică, națională**, considerentul fiind deșteptarea conștiinței naționale în republicile unionale.

Modernizarea sistemului economic era însoțită de modificări radicale în subsistemul cultural al sistemului politic sovietic. Industrializarea, urbanizarea, individualizarea consumului, creșterea mobilității sociale și secularizarea distrugau legăturile stabile dintre indivizi din interiorul grupurilor sociale tradiționale și comunitățile care formau baza socială și psihologică a culturii și a comportamentelor colectiviste sau comunitare (de obște). Cu trecerea „socialismului real” în faza de stagnare și creșterea discreditării utopiei comuniste ideologia colectivistă și-a pierdut rădăcinile în masă [14].

Toate acestea au redus distanța socială între societățile occidentale și cea sovietică tardivă. Societatea urbanizată cu un nivel crescând al nivelului de studii înainta pretenții deosebite față de „valorile culturii superioare”.

Legalizarea valorilor prosperității brusc a sporit atractivitatea standardelor europene ale societății de consum, ceea ce a făcut posibile împrumuturile culturale la nivel de masă. Cercetările privind orientările profesionale ale tineretului, efectuate de sociologul V.Șubchin, au demonstrat că în decurs de 20 de ani (din 1963 până în 1983) au avut loc schimbări dramatice. Are loc o diminuare sesizabilă a prestigiului savanților: fizicienilor, biologilor, istoricilor. Dacă anterior cele mai fără de prestigiu profesii erau considerate din sfera serviciilor, acum observăm o creștere vădită a prestigiului unor profesii (contabil, dar, mai ales, vânzător) [15].

Devenind societate industrială, URSS nu a putut evita procesul universal al „atomizării” și „individualizării”. Socialismul tardiv poststalinist este societatea unor individualiști prin definiție [16]. Sondajele de opinie publică organizate în perioada 1990-1991 au surprins cristalizarea montajelor valorice care erodează sistemul tradițional de orientări ale lui „homo sovieticus”. De exemplu, orientarea egalitaristă tradițională nu mai era privită ca ceva de la sine înțeles: 95,5% din cei intervievați consideră că „acel care lucrează mai mult și mai bine trebuie mai mult să primească” [17].

Democratizarea culturii politice sovietice s-a manifestat prin anii '80 în criza încrederii în instituțiile tradiționale ale statului și societății și, într-o anumită măsură, în emergența unor noi valori. De exemplu, 54% din intervievații sondajului menționat anterior, organizat de Centrul de Cercetări Politice și Internaționale, considerau că concurența diferitelor partide politice va fi acel factor care va consolida sistemul politic sovietic. Deci, în conștiința de masă se consolidează orientările democratice, elemente ale unei noi culturi politice.

O contradicție fundamentală a culturii politice sovietice era dedublarea conștiinței în oficială și neoficială [18], discrepanța dintre cuvânt și faptă. Cetățenii URSS trăiau conform unui standard dublu: ziceau una, credeau alta, făceau cu totul altceva [19]. În partea exterioară (oficială) – individul rămâne un executor fidel al voinței de stat, un automat programat ideologic. În viața privată – neoficială – el trăiește cu propriile reprezentări despre ce e bine și ce e rău, ce este adevărul. **„Viața privată” încet dar sigur începe să se separe de cea de stat** [20]. Or, anume aceasta este sfera în care apare societatea civilă, sfera lumii interne a individului.

O a treia contradicție importantă a culturii politice sovietice era dintre centru și periferie, dintre cultura imperială și cultura republicană națională; or, valorile acestor „subculturi” nu coincideau cu cultura politica dominantă. „Un element esențial al culturii politice sovietice era caracterul ei fragmentar. O bază serioasă pentru formarea diverselor subculturi politice era existența diferențelor social-etnice. Nu începe îndoială că culturile politice ale popoarelor din Țările Baltice și din Asia Mijlocie nu coincid după parametrii lor calitativi” [12]. La un moment, când aceste contradicții cantitative s-au acumulat, explozia culturală a fost inevitabilă, materilaizată în mișcările de eliberare națională.

Deci, tendința spre restabilirea societății civile, a proprietății private, antreprenoriatului și a pluralismului politic exista în URSS încă până la 1985. De fapt, în URSS, pe lângă cultura politică oficială, exista o cultură politică paralelă, a unei tradiții politice democratice, care exista în „ilegalitate” pe parcursul vieții a mai multor generații de cetățeni sovietici, fapt demonstrat de reformele rapide de după 1985.

Un anumit rol în demararea proceselor de liberalizare a sistemului sovietic l-a avut **sistemul internațional**, adică factorul extern. „Presiunile Occidentului asupra acestor regimuri – atât cele guvernamentale, cât și neguvernamentale, pentru ca ele să se alinieze angajamentelor internaționale, în special în domeniul drepturilor omului, au jucat un rol important în consolidarea opoziției locale. În special după 1975, când au fost semnate acordurile de la Helsinki, dar, și mai mult, după 1980, Vestul a făcut presiuni continue asupra Uniunii Sovietice să renunțe la strategia ei imperialistă” [22]. Ca efect, URSS a fost nevoită să includă în Constituția din 1977 10 prevederi ale Actului de la Helsinki despre principiile relațiilor interstatale, care proclamau supremația valorilor general umane asupra principiilor luptei de clasă. Acest lucru, fie și ipotetic, eroda legitimitatea ideologică a regimului, oferind motive în plus disidenților. Un rol l-a avut și așa-numitul fenomen de „zeitgeist” (spiritul timpurilor).

Modernizarea economică și culturală, fiind stimulată de sistemul internațional, a condus la diversificarea structurii sociale și, ca efect, crea premisele pentru liberalizarea sistemului instituțional și apariția pluralismului politic. Spre deosebire de revoluțiile antitotalitare central-europene de la sfârșitul anilor '80, cele din spațiul sovietic s-au dezvoltat nu atât datorită rezistenței pașnice a societății civile, cât, mai mult, datorită disputelor interne ale conducerii de vârf a partidului și statului: „sau, dacă ne amintim de definiția leninistă, datorită incapacității celor de sus de a governa pe vechi. De fapt, și rolul „celor de jos” în revoluția antitotalitară nu trebuie de neglijat” [23]. Deci, procesul de reformare a URSS a fost produsul unui conflict elitar între **gruparea proreformistă** a lui Gorbaciov (N.Iakovlev, A.Luchianov, V.Medvedev), care era perceput drept

„urmaș” al lui Andropov și **gruparea stalinistă** (G.Romanov, N.Tihonov, V.Grișin, D.Kunaev) acest proces mai apoi proiectându-se asupra elitelor republicane. Anume din considerentul etatizării complete a vieții sociale în sistemul sovietic „lupta în societate ia forma luptei de aparat” [24].

Deci, procesul de modernizare a sistemului sovietic poate fi privit ca o schimbare consecutivă a etapelor luptei și „compromisului” dintre grupurile elitare din interiorul PCUS, iar, mai târziu, din afara sistemului statului-partid, fapt ce se materializa în instituționalizarea pluralismului politic, dar și în formarea elementelor statului de drept în interiorul partidului-stat. Pluralismul politic a evoluat inițial ca produs al conflictului interelitar.

Astfel, deja în 1987-1988 are loc separarea și cristalizarea opoziției sistemice în interiorul Biroului Politic și al PCUS. După Plenara din ianuarie 1987, în interiorul BP și al PCUS, pe lângă aripa centristă, a moderaților, reprezentată de Gorbaciov, Iakovlev, Medvedev, începe să se cristalizeze aripa conservatorilor, nemulțumiți de radicalismul reformelor, privite ca o „capitulare în fața Occidentului” care în Biroul Politic era condusă de E.Ligaciov (la care mai târziu aderă Polozkov, Ghidaspov, Cebrikov) și aripa radicalilor, în frunte cu B.Elțin (mai târziu aderă Saharov, Popov, Sobciak, Novodvorskaia etc.), care, dimpotrivă, cereau aprofundarea reformelor. Cristalizarea opoziției în interiorul PCUS era un pas important în afirmarea pluralismului politic și în descătușarea societății civile. Fenomenele menționate se vor proiecta și la nivel republican. În anii 1987-1988 se cristalizează clar curentul conservator în PCM/Consiliul de Miniștri, reprezentat de Grossu, Pșenicinikov, Smirnov, Calin, și curentul moderaților, reprezentat de M.Snegur, A.Sangheli, S.Urecheanu, D.Diacov, P.Lucinski.

Acest lucru nu putea să nu ducă la organizarea și instituționalizarea opoziției antisistemice, care avea loc pe două căi: externă (la nivelul societății civile) și internă (în interiorul instituțiilor partidului-stat). La nivel unional, cel mai mult se evidențiază organizația „Демократический Союз”, care în august - septembrie 1988 va desfășura la Moscova două mitinguri, chemând la răsturnarea sistemului existent.

Instituționalizarea opoziției se accelerează la Congresul I al deputaților poporului URSS (în martie 1989 au avut loc alegerile), unde asistăm la apariția fracțiunilor politice.

În cadrul acestuia se va forma fracțiunea conservatoare „Союз”, cu o pondere semnificativă la acel moment. Rămânând în minoritate, deputații radicali în ultima zi a Congresului au constituit așa-numita *Межрегиональная группа народных депутатов* (co-președinți ai grupului: Saharov, Elțin, Afanasiev, Popov, Palm). Ei pledau pentru accelerarea reformelor economice și politice în URSS, tranziția accelerată spre economia de piață. Numărul deputaților în МГНД rapid a atins cifra de 15% din numărul de delegați ai Congresului, incluzând în jur de 300 deputați din diferite regiuni ale URSS. Dar fracțiunile apar și în interiorul PCUS, care a devenit un alt canal important de instituționalizare a pluralismului în țară. În toamna lui 1989 a primit o mare popularitate în țară inițiativa unuia din cluburile moscovite de creare a Platformei Democratice în cadrul PCUS, care cerea „transformarea PCUS în partid parlamentar ce va activa în condițiile pluripartidismului, statului de drept parlamentar” [25]. Platforma Democratică era formată din adepți care la acea etapă îmbrățișau valorile socialiste tradiționale pentru societatea sovietică. În paralel, în PCUS s-a cristalizat și Platforma CC, care reprezenta forțele conservativ-birocratice, cu o poziție ambiguă față de art.6 și reforme. În ajunul Congresului XXVIII (iulie 1990) în cadrul PCUS s-au creat deja trei platforme: cea a CC, Marxistă, Democratică [26]. Platforma CC se temea mai mult de opoziția din PCUS decât de cea din afara acestuia. Aceste atitudini rezervate față de Platforma Democratică au convins elitele republicane „moderate” că PCUS este nereformabil. În iulie 1990 a avut loc Congresul XXVIII al PCUS. Tentativele democraților de a transforma PCUS într-un partid democratic, de tip parlamentar, au eșuat. La Congres, Elțin a declarat despre ieșirea din PCUS, fapt care a „demarat procesul de diferențiere a partidului”. Mai apoi, de la Congres au plecat o bună parte a deputaților Platformei Democratice.

În RSSM, pozițiile PCM erau erodate de Sovietul Suprem, care prin acțiunile sale amplifică și mai mult legitimitatea „naționalistă” a elitelor FPM. La 31 august 1989 acesta adoptă „Legea cu privire la statutul limbii de stat a RSSM”, „Legea cu privire la revenirea limbii de stat la grafia latină”, „Legea cu privire la funcționarea limbilor vorbite pe teritoriul RSSM”. Consolidarea etnoelitei se observă și în noiembrie 1989, când, după lupte stradale, „Simion Grosu, un ucrainean, a fost înlocuit de Petru Lucinski, un moldovean” [27]. Lovitura de grație asupra PCM și apropierea dintre moderații regimului și opoziție va fi stimulată de introducerea la 22 noiembrie 1989 a unor amendamente la Constituția RSSM, în care se stipulează că alegerile se efectuează pe baza dreptului de vot universal, egal, direct, liber și secret. Prin aceste completări au fost realizate două obiective: 1) marginalizarea PCM, prin stabilirea clară a organului suprem al puterii de stat – Sovietul Suprem; 2) plasarea PCM în condiții egale cu ceilalți concurenți electorali (nu i s-a oferit o cotă garantată).

O lovitură serioasă PCUS-PCM a dat-o Gorbaciov. În februarie 1990 el obține decizia Plenarei CC despre refuzul de articolul 6 (în RSSM, abia în luna mai 1990 se anulează art.6, 7 și 49 din Constituția RSSM), concomitent inițiindu-se discuțiile despre prerogativele suplimentare pentru puterea executivă.

Gestul a fost un act de trădare a elitelor republicane comuniste, a căror reacție a fost distanțarea de centru. Ca efect, în RSSM, în iunie 1990 apare decretul „Cu privire la departizarea organelor puterii de stat”, care practic a semnat dețatizarea elitei comuniste și demontarea sistemului totalitar.

Geneza societății civile: modelul discontinuu

După cum am constatat, reformele au favorizat formarea infrastructurii economice, sociale și politice a societății civile. Totuși, nu este clar care a fost elementul central, nucleul societății civile de la care s-ar putea de cronometrat geneza acestui fenomen. În acest sens, un model al genezei societății civile este oferit de politologii americani Marcia Weigle și Jim Butterfield. Ei identifică patru etape în apariția și dezvoltarea societății civile în Europa de Est: 1) *defensivă*, în care indivizii și grupurile independente își apară autonomia vis-à-vis de stat; 2) *embrionară*, în care grupurile sociale independente activează într-o sferă publică lărgită, sancționată sau concesionată de un stat-partid reformist; 3) *mobilizațională*, în care aceste grupuri independente erodează legitimitatea statului-partid, oferind forme alternative de guvernare a unei societăți politizate; 4) *instituțională*, în care liderii respectați în public adoptă legislația, garantând autonomia acțiunii sociale [28].

Scriitorul maghiar Miclós Hárászti, unul din liderii Alianței Liberilor Democrați, ne oferă o interesantă clasificare a stadiilor în evoluția societății civile. Primul stadiu – **poststalinist** – coincide cu **liberalizarea partidului-stat** și începutul unor forme izolate de activitate disidentă. În acest stadiu, opoziția rămâne neînchegată, fără o platformă alternativă care să exprime cerințele societății. Principala calitate a acestei etape e lupta contra fricii și apariția inițiativelor, opiniilor și a unor activități sociale independente de partidul-stat. Doar în al doilea stadiu, **posttotalitar**, care coincide cu perioada **democratizării sistemului** (ultima desfășurată sub presiunea noii opinii publice) apare societatea civilă: un efort colectiv de a reduce pretențiile și prerogativele statului autoritar. Sistemul își pierde încrederea în sine, elitele sunt demoralizate, incapabile de a face față crescânde nemulțumiri a poporului. Viața societății este caracterizată de lupte pentru legalitate și de alte confruntări. Are loc destrămarea vechiului sistem și începe căutarea unui nou model la nivelul enclavelor autonome de inițiativă socială.

Al treilea stadiu, **postcomunist**, este marcat de prăbușirea completă a partidului-stat și de crearea unui sistem multipartid [29].

Vom menționa că aceste scheme, valabile pentru Europa de Est, unde exista proprietatea privată, anumite elemente ale economiei de piață, unde gradul de monopolizare a deciziilor politice era mult mai mic, existau mișcări sociale solide gen „Solidaritate” (în Polonia), sau Charta 77 (în Cehoslovacia), sunt greu aplicabile în condițiile Republicii Moldova. Anume din aceste cauze este nevoie de o adaptare a acestora. Considerăm că modelul tranzitologic al lui G.O'Donnel și Ph.Schmitter, care evidențiază 3 etape ale tranziției spre democrație: liberalizarea, democratizarea și socializarea, poate fi completat cu modelele menționate (Tab.3):

Tabelul 3

Etapele genezei societății civile

Evoluția sistemului politic	Etapa de geneză a SC	Perioada
<i>Dezgheșul lui Hrușciov</i> sau protoliberalizarea sistemului	<i>Defensivă</i> (perioada clandestină)	1953-1985
<i>Liberalizarea sistemului</i> Tentative de democratizare	<i>Embrionară</i>	1985-1989
	<i>Mobilizațională</i> – geneza SC ca mișcare socială	1989-1991
<i>Democratizarea sistemului</i>	<i>Instituțională</i> – căderea regimului totalitar, formarea instituțiilor SC	1991-2007-?
<i>Socializarea</i>	<i>Consolidarea societății civile</i>	?

Sursa: elaborată de autor

Geneza societății civile, pe lângă faptul că o abordăm sistemic, ca un produs al modificărilor din fiecare subsistem al sistemului social-global, poate fi privită sub 2 aspecte: a) ca o mișcare socială; b) ca o totalitate de instituții și relații neguvernamentale.

În viziunea politologilor americani Jean Kohen și Andrew Arato, în Europa de Est societatea civilă exista inițial doar în forma unor mișcări sau a unor mișcări embrionare, nu însă în forma unor instituții, apărute de legi și cu drepturi bine definite [30]. Momentul final al „renașterii” societății civile devine apariția unei forme maximal mobilizate și concentrate a „mobilizării de masă” și a „răscoalei populare”, în timpul căreia diferite segmente ale societății civile elaborează, fie și pentru un timp, o identitate colectivă unică [31]. În condițiile unei societăți destructurate și marginalizate de dictaturi, vectorul dezvoltării politice în majoritatea statelor era determinat nu de partide, ci de mișcările de masă, de tipul Solidarității poloneze, Frontului Salvării Naționale din România, Forului civil din Cehia, Uniunii Forțelor Democratice din Bulgaria [32]. Un scenariu aproximativ identic l-a urmat și Republica Moldova. „Formarea societății civile în URSS era un produs, pe de o parte, al globalizării economice, iar, pe de altă parte, cum consideră mai mulți politologi, societatea civilă reprezenta de fapt nu altceva decât formarea relațiilor burgheze” [33], „care au fost acompaniate în URSS și în alte țări de izbucnirea mișcării de eliberare națională” [34] și „de emancipare socială” [35]. Fenomenele menționate s-au soldat cu conflicte violente, contrastând astfel cu strategia societății civile europene, bazată pe gradualism, nonviolență și educare socială prin participarea la activități nesubordonate statului.

Liberalizarea parțială (faza defensivă). Ca parte a URSS, Moldova a fost integrată în sistemul totalitar (perioada 1944-1953), iar ulterior în cel autoritar (perioada lui Hrușciiov și Brejnev) de guvernare, moment ce în mare parte a dus la dizolvarea societății civile.

Deja după 1953, în special după Congresul XX al PCUS, se observă o transformare a totalitarismului în autoritarism, manifestat în „liberalizarea” procesului decizional, care era acum exercitat (cel mai frecvent) în mod colectiv de Biroul Politic al PCUS: eliberarea deținuților politici, încetarea represiilor, diminuarea prerogativelor instituțiilor de forță, anumite libertăți în domeniul vieții sociale, fapt ce a favorizat o anumită revigorare a unor activități neformale (cluburi studențești, grupe rock etc.). În perioada „dezghețului” lui Hrușciiov, în anumite sfere ale vieții au început să apară unele elemente ale societății civile [36].

Aceasta etapă, pe care am denumit-o **faza defensivă** a genezei societății civile, se caracterizează prin apariția unor acțiuni în care se apără autonomia societății civile, drepturile omului, se promovează alte valori decât cele oficiale. Se expun uneori poziții critice față de regim, se inițiază activități civice, gen acțiuni de protest. Dar, aceste acțiuni au un caracter clandestin, individual, fiind aproape invizibile pentru majoritatea cetățenilor. Etapa menționată poate fi sesizată doar sporadic în RSSM. Astfel, în perioada 1945-1952 au apărut grupuri militare etichetate de oficialități ca „teroriste”, care au dus o luptă de rezistență armată, propunându-și obiectivul „lichidării puterii sovietice și a orânduirii socialiste pe calea unei răscoale armate și instaurarea în Moldova a unei societăți democratice, bazate pe proprietatea privată” [37].

Printre aceste organizații se numără: „Arcașii lui Ștefan cel Mare” în frunte cu O.Bătrînac (1945-1947), grupul antisovietic condus de Filimon Bodi, „Sabia Dreptății” condusă de Ion Moraru (1947-1948), „Partidul Libertății” în frunte cu Ion Istrati (1949) [38], „Armata Neagră” – condusă de Gavril Bodi, Uniunea Democratică a Libertății – condusă de Anatol Miliutin și Nicolae Postol. Membrii acestor organizații au fost reperați. Înăbușirea manifestărilor nominalizate a marcat instaurarea pe o perioadă efemeră a totalitarismului în RSSM. Transformările formelor de violență față de societate, efectuate de Hrușciiov, i-au impus pe unii savanți ca Y.Lodge, F.Hoff, H.Skilling F.Griffits să atragă atenția la faptul că în societatea sovietică în permanență au existat tipuri de activități, care în mare parte aminteau activitatea grupurilor de presiune în societatea democratică [39].

Monocentrismul partidului-stat era erodat și de numărul organizațiilor obștești, care erau în permanentă creștere, ca, de altfel, și de rolul acestora în societatea sovietică. În URSS, în Sovietele de toate nivelurile la începutul anilor '80 activau 2 milioane 270 mii de deputați ai poporului. Existau în jur de 250 mii de comitete ale controlului popular. În RSSM, în 1965, în comisiile permanente ale Sovietelor locale (4344 la număr) activau peste 25000 de deputați [40].

În 1971, în RSSM în organizațiile obștești (gen comitetele părintești, de stradă, cartier, comitete ale controlului obștesc, sovietele femeiești, „drujinile” benevole populare) activau sub conducerea nemijlocită a Sovietelor 250 mii de oameni [41]. Pe baza acestor structuri în 1989-1990 vor apărea unele structuri ale societății civile (sindicate, asociații părintești, organizații ecologice). În pofida formalismului enorm al structurilor

menționate, ele erau totuși o experiență de autogovernare locală (fie și limitată), fiind, evident, o cedare substanțială din partea cercurilor guvernante în favoarea maselor largi. Un model important era rezistența religioasă a enoriașilor, dar și a clerului. Astfel, în 1955 în RSSM au fost înaintate 151 de demersuri pentru deschiderea bisericilor, majoritatea lor absolută fiind respinsă de către oficialități, sub diferite pretexte [42]. Demersurile continuă în 1960-1961, 1964-1965. Închiderea bisericilor și a mănăstirilor provoca uneori tensiuni între credincioși și putere. Astfel, în conformitate cu Hotărârea Consiliului de Miniștri din 5 iunie 1959, se preconiza închiderea a 9 centre monastice. Reacția monahilor, dar și a mirenilor, a fost dură. La 1 iulie 1959 la mănăstirea Răciula, raionul Călărași, 9 zile s-au dat adevărate lupte, soldate cu un mort și trei răniți [43].

Mult mai fină și eficientă era opoziția intelectualității. În RSSM, modul de viață socialist este supus criticii în romanele „Povara bunătății noastre” de I.Druță, „Povestea cu cocoșul roșu” de V.Vasilache, „Dans în trei” de V.Ioviță, „Vămile” de S.Saca [44].

O bună parte a intelectualității a fost forțată să părăsească URSS (A.Tarkovschi, E.Neizvestnâi, M.Rostropovici, I.Brodschi, A.Soljenițan). Ceea ce vorbește despre faptul că în URSS exista o delimitare clară între cultura „oficială” și cea „neoficială”, civilă. Astfel, în URSS și peste hotare la sfârșitul anilor 1960-1970 s-a format o opoziție spirituală.

Paralel cu confruntarea dintre intelectualitate și putere în societatea sovietică la sfârșitul anilor '60 s-a intensificat mișcarea disidentă. În anii '60 de către organele KGB a fost depistată în RSSM o organizație nelegală, în frunte cu Șoltoianu. Scopul acesteia era pătrunderea în conducerea PCM și reorientarea cursului politic al republicii [45]. Dintre cei mai cunoscuți disidenți erau A.Saharov, V.Bukovschi, A.Marcenko, V.Krasin și alții. În RSSM – I.Vatamanu, Gh.Ghimpu, M.Druc, M.Moroșanu.

Cu venirea la conducere în 1985 a lui M.Gorbaciov demarează *etapa liberalizării* sistemului. Or, „revigoarea societății civile este unul dintre primele efecte ale liberalizării. Oferirea unor libertăți determină creșterea interesului față de politică. Se caută noi identități și idealuri. Crește mișcarea pentru apărarea drepturilor omului, apar sindicatele independente. Treptat începe să apară opoziția deschisă față de regim [46].

Liberalizarea inițiază *faza embrionară* a societății civile, caracterizată prin apariția unor *nuclee primare* ale societății civile, sancționate de partidul-stat, care la această etapă au un caracter sistemic, fie satisfăcând interesele private ale cetățenilor, fie susținând activitatea reformatoare a statului. Deci, anume regimul creează nucleele societății civile. Dar care sunt aceste nuclee? În mai 1986 a avut loc congresul *Uniunii cinematografiștilor* și congresul *Uniunii artiștilor teatrali din URSS*, la care s-a schimbat conducerea uniunilor de creație, în fruntea acestora fiind puși E.Klimov și, respectiv, M.Șatrov. La fel au fost făcute desemnări și în *revistele* și *ziarele* centrale: redacția jurnalului „Новый мир” a fost încredințată lui S.Zalâgin, „Знамя” – lui Gh.Baklanov, „Огонек” – lui V.Korotici, „Московский комсомолец” – lui E.Iacovlev „Аргументы и факты” – lui V.Starkov. Modificările de cadre în conducerea uniunilor de creație și a presei aveau drept scop neutralizarea opoziției de partid, prin amplificarea Glasnosti. Pe de altă parte, ele au permis cristalizarea a două nuclee importante ale societății civile, care au devenit cel mai important promotor al reformelor – *mass-media și uniunile de creație* (în RSSM – Uniunea Scriitorilor). După Plenara CC al PCUS din ianuarie 1987, la care Gorbaciov a cerut aprofundarea politicii de Glasnosti, publicațiile critice au devenit și mai dure. În perioada 1986-1988 mass-media ca segment autonom a devenit acel catalizator care a permis liberalizarea sistemului, trezirea sentimentului național, formarea opoziției politice și a pluripartidismului. Pentru a-și câștiga susținerea clasei muncitoare, M.Gorbaciov a încercat să revigoreze *Sindicatele*. Astfel, în 1987 apare Legea URSS despre întreprinderea de stat, în corespundere cu care se introducea principiul electivității conducătorilor întreprinderii, brigăzilor, secției de către muncitori. În multe cazuri se observă o restructurare a relațiilor dintre sindicate și administrație [47]. În 1987, în URSS au fost aleși 36 mii de conducători de întreprinderi de diferite niveluri. Nou în acest aspect era faptul că conducătorii se făceau responsabili nu doar în fața statului, dar și a colectivului de muncă care i-au ales [48]. Ideea de autoconducere a colectivului de muncă, expusă în lege, consolida după sindicate rolul de factor important în acest sistem, care trebuia să reprezinte un nou tip de democrație socialistă. Reforma menționată era într-atât de impresionantă ca demers, încât politologul englez S.White declara în 1988: „Când apar conflicte între muncitori și administrație, rolul sindicatelor devine destul de asemănător cu modelul occidental” [49]. Ca efect, sindicatele sovietice deja în 1988 nu mai erau „curelele de transmisie” ale partidului, dar nici pe deplin independente.

Această revigorare a societății civile se explică prin faptul că, pierzându-și legitimitatea politică, regimul este nevoit să inițieze „Mișcarea Democratică” ca o modalitate de contracarare a elitelor comuniste conserva-

toare (în special, republicane), în care inițial intrau o bună parte din actorii societății civile. „În majoritatea studiilor inițiale, mișcarea democratică se asocia unui nucleu al societății civile, fiind comparată în acest sens cu mișcările din Occident” [50].

Dar, foarte curând regimul își pierde controlul asupra mișcării ce se orientează contra regimului care a generat-o, rapid transformându-se din mișcare socială în una națională. Schimbarea discursului social și democratic în cel naționalist a avut unele consecințe negative pentru constituirea societății civile democratice. Explicația parțială e în faptul că sistemul sovietic se baza pe un mecanism complex de dominație națională a populației băștinașe, care se manifesta sub câteva aspecte: a) diminuarea rolului limbilor locale [51]; b) utilizarea alfabetului slavon ca metodă de împiedicare a reorientării culturale spre Occident [52]; c) utilizarea obligatorie a limbii ruse în școlile și instituțiile de învățământ superior [53], dar și în cele de stat. În anii 1936-1937 în Chișinău existau 57 școli românești, în 1985-1986 – doar 7 [54].

Structura populației ocupate în RSSM era următoarea (în industrie erau antrenați în 1987 doar 48% moldoveni, în transport și comunicații – 52%, în agricultură – 79%). Acest fapt explică parțial de ce conflictul național în RSSM avea elemente de clasă: polemica dintre sat și oraș”, „industrie și agricultură”, „cei ce lucrează în câmp și cei care mută hârtiile”. În discursurile liderilor de la Tiraspol se observau motive „inter-naționaliste”, iar în cuvântările unor lideri ai Frontului Popular foarte clar se observa agrarianismul [55].

Un rol important în trezirea conștiinței naționale a moldovenilor l-a avut cenaclul literar și social-politic *Alexei Mateevici*, creat la 15 ianuarie 1988, care și-a înaintat ca obiectiv „reafirmarea valorilor spirituale românești”. Importanța organizației constă în faptul că a deschis filiale raionale, făcând posibilă antrenarea maselor populare în activitățile sale. Abia la 3 iunie 1988 asistăm la apariția grupului de inițiativă „Mișcarea Democratică pentru susținerea Restructurării” (MD) ale cărui obiective de bază au fost renașterea național-culturală a tuturor etniilor din RSSM, dreptul de a folosi limba maternă în veșmântul ei firesc – alfabetul latin – ca limbă de stat. Cristalizarea curentului conservator în PCM a contribuit la radicalizarea rapidă a MD. Ca efect, apariția MD și a conservatorilor a determinat „o împărțire a societății în doua tabere: una care susținea transformările democratice și alta care se pronunța pentru păstrarea statu-quo-ului (PCM) [56]. Totuși, chiar dacă au fost protestatate, acțiunile MD nu erau orientate contra sistemului sovietic în general, ci contra unor persoane odioase din PCM, căci nucleul sistemului politic, al organizațiilor de stat și al celor sociale era PCUS, nu PCM [57]. Aceste acțiuni susțineau direct politica promovată de Gorbaciov în lupta contra aripilor conservatoare a PCUS; or, tocmai acesta era unul dintre scopurile restructurării.

Etapa mobilizațională se caracterizează printr-o serie de confruntări directe dintre societatea civilă și statul autoritar, prin polarizarea pozițiilor, intensificarea grevelor, mitingurilor de protest, cristalizarea pluripartidismului.

În RSSM, etapa menționată demarează odată cu *Congresul de instituire a Frontului Popular* de la 20 mai 1989, la care au participat delegați din treizeci de raioane și orașe ale republicii. Apariția Frontului Popular a fost condiționată și de refuzul PCM, dirijat de S.Grossu, de a satisface cerințele naționale ale intelectualității moldovenești [58]. La *Frontul Popular* au aderat Mișcarea Democratică pentru Susținerea Restructurării, Cenaclul *Alexei Mateevici*, Societatea istoricilor, Mișcarea Ecologistă *Acțiunea Verde*, săptămânalul *Literatura și Arta*, publicația *Glazul*, cenacluri artistice (peste 50 la număr). În scurt timp acesta a devenit cea mai importantă forță politică din Moldova, prin programul său național și numărul de aderenți, care la mijlocul lui 1989 constituia cca un milion la număr [59]. La presiunea FP, dar și a schimbărilor revoluționare din Europa de Est, la 25 august 1989 Prezidiul Sovietului Suprem al RSSM a fost nevoit să adopte un decret special „Cu privire la modul provizoriu de înregistrare a formațiunilor obștești ale cetățenilor în RSSM”. În baza acestui decret, prin hotărârea guvernului republican, la 26 octombrie 1989 au fost înregistrate primele patru formațiuni de alternativă PCM: *FPM*, *Interfrontul*, *Mișcarea Populară Gagauz Halcî*, *Asociația Social-Culturală Bulgară Vozrojdenie*. Pe parcursul a doi ani au fost înregistrate 144 de asociații obștești ale cetățenilor.

Apariția *Frontului Popular* marchează geneza societății civile în Moldova în postura de mișcare antitotalitară, acțiune colectivă autonomă, independentă de stat, ba chiar orientată contra acestuia [60]. Astfel, la 27 august 1989 are loc *Marea Adunare Națională*, care întrunește între 750 de mii și un milion de participanți, adunare la care a fost citită Declarația „Despre suveranitatea statală și dreptul nostru la viitor”. În acest document se stipulează posibilitatea ieșirii RSSM din cadrul URSS. Deși FPM păstrează retorica naționalistă, totuși, în calitate de masă organizată, el a exercitat presiuni asupra statului. Caracterul antitotalitar al FPM s-a manifestat la 7.XI.1989, când mulțimea s-a culcat sub tancurile sovietice pentru a opri sărbătorirea

aniversării a 72-a a Revoluției din Octombrie. La 10 noiembrie 1989 are loc asaltul Ministerului de Interne; în urma ciocnirilor violente cu miliția au rămas zeci de răniți.

Ultima etapa – *instituțională*, sau *postcomunistă*, teoretic ar cuprinde primele alegeri parțial democratice în Sovietul Suprem al RSSM (25 februarie-10 martie 1990), care au dat câștig de cauză reprezentanților societății civile prezenți pe listele Frontului Popular, fapt soldat cu adoptarea unor legi ce vor realiza demontarea sistemului totalitar, culminând cu Legea din 23.VIII.1991, care a anulat existența PCM. În realitate, considerăm că momentul de cotitură l-a constituit proclamarea independenței la 27 august 1991, care a semnalat ieșirea de sub tutela sistemului autoritar, ruina de facto a URSS. În Europa de Est, alegerile democratice erau un criteriu fundamental, fiindcă ele semnificau ieșirea din sistemul totalitar. Or, în 1990 RSSM era încă în componența URSS, iar forțele conservatoare aveau resurse destule pentru a înăbuși „suveranizarea” republicilor. În plus, alegerile din februarie-martie s-au desfășurat în condițiile vechiului sistem, ale unui pluralism neconsolidat [61].

La sfârșitul lui 1990 – începutul lui 1991 dezvoltarea în plan numeric, dar și sub aspectul influenței reale a societății civile în URSS a atins proporții considerabile. La 1990 în URSS existau peste 60 000 de organizații neformale, care se aflau în permanentă mișcare și schimbare [62]. Conform unor date, la 1991 s-au creat deja 20 de partide unionale și peste 200 de partide republicane și regionale [63].

Apariția societății civile ca mișcare antitotalitară în Republica Moldova a fost un produs al modernizării și iradierii societății civile internaționale. Forma în care s-a produs fenomenul a fost stihinică, conflictuală, realizându-se prin deșteptarea conștiinței naționale, dar și emanciparea socială, fapt datorat apariției unor noi grupuri cu revendicări sociale radicale. Geneza societății civile ca sistem de instituții bine încheiate începe doar după proclamarea independenței.

Referințe:

1. Cioabă A., Păvălan L., Pogoceanu R. Societatea civilă și drepturile omului. - București, 1997, p.64.
2. Рывкина Р. Какой капитализм возникает в России? // МЭ и МО. - 1997. - №5. - С.78.
3. Campbell R. Economic Reform in the USSR and its Successor States. Economic Transformations in Eastern Europe and the Post Soviet States / Edited by S.Islam, M.Mandelbaum. - New-York, 1993, p.108.
4. Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статистический ежегодник. - Москва, 1991, с.52-53.
5. Ibidem, p.52.
6. Ibidem.
7. Ibidem, p.58-59.
8. Economia națională a Republicii Moldova-1990. Anuar statistic. - Chișinău: Universitas, 1991, p.36.
9. Шкаратан О., Гуренко Е. От этатризма к становлению гражданского общества // Рабочий класс и современный мир. - 1990. - №3. - С.160.
10. Народное хозяйство СССР в 1990 г., с.36.
11. Ibidem, p.97.
12. Economia națională a Republicii Moldova-1990, p.40.
13. Ольшанский Д. Трансформация человеческого сознания.(От мегамашин тоталитаризма к демократическому обществу) // Полис. - 1991. - №3. - С.61.
14. Дилигенский Г. Индивидуализм старый и новый. Личность в постсоветском Социуме // Полис. - 1999. - № 3. - С.6.
15. Шубкин В. Система образования и воспроизводства новых элит // Этика успеха. - 1994. - №3. - С.180, apud Зудин А. Истоки перемен: культурная трансформация позднесоветского общества // МЭ и МО. - 1999. - №4. - С.64.
16. Ibidem, p.63.
17. Мельвил А., Никитин А. Ростки новой гражданской культуры? // Полис. - 1991. - №2. - С.54. Sondajul opiniei publice, organizat de Centrul de Cercetări Politice și Internaționale de pe lângă Comitetul Sovietic al Apărării Păcii în colaborare cu Universitatea din Aiova (SUA) și Serviciul de sondaje „Incom-Novosti”. Sondajul a fost realizat în 19 orașe și sate din Rusia, Ucraina și Lituania.
18. Демидов А.Общественное мнение на пути институционализации // Социс. - 1992. - №2. - С.75.
19. Баталов Э. Советская политическая культура // Общественные науки и современность. - 1995. - №3. - С.65.
20. Пастухов В. Российское демократическое движение. Путь к власти // Полис. - 1992. - № 1-2. - С.9.
21. Фарукшин М. Политическая культура общества // Социально-политическая наука. - 1991. - №4. - С.112.
22. Țișmăneanu V. Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel. - Iași, 1997, p.163.
23. Воротекина Т., Рашковский Е., Умнов А. Гражданское общество и религия // МЭ и МО. - 1997. - №7. - С.115.
24. Пастухов В. Российское демократическое движение. Путь к власти // Полис. - 1992. - №1-2. - С.9.
25. Водолазов Г. Формулы консолидации // Октябрь. - 1990. - №6. - С.173.
26. Борщенко А. Политическая жизнь общества // Социально-политические науки. - 1991. - №7. - С.46.

27. Ciobanu Ș. Basarabia. Populația, Istoria, Cultura. - Chișinău, 1992, p.145.
28. Weigle M., Butterfield J. Civil Society in Reforming Communist Regimes: the Logic of Emergence // Comparative Politics. - 1992. - Vol.25. - P.1-23, citat din Lavinia Stan. Societate civilă: dificultățile unui concept // Arena Politicii. - 1995. Anul II. - Nr.3 (15).
29. Țișmăneanu V. Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel. - Iași: Polirom, 1997, p.159.
30. Коэн Д., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. - Москва, 2003, с.18.
31. Ibidem, p.81.
32. Шевцова Л. Восточная Европа, „момент истины” еще впереди // Полис. - 1991. - №1. - С.84.
33. Замбровский Б. К вопросу о формировании гражданского общества и правового государства // Социально-политические науки. - 1991. - №6. - С.31.
34. Кудров В. Новое пришествие радикальных реформ // МЭ и МО. - 1997. - №10. - С.147.
35. Marin C. Descoperirea societății civile (cazul Republicii Moldova). - În: Republica Moldova la începutul mileniului III: realități și perspective. - Chișinău: ISPRI, 2001, p.103.
36. Смольков В. Проблемы формирования гражданского общества // Социально-политические науки. - 1991. - №4. - С.13.
37. Postică E. Rezistența antisovietică în Basarabia 1944-1950. - Chișinău: Știința, 1997, c.221.
38. Moșneaga V., Rusnac Gh. Partidele politice pe fonul independenței Republicii Moldova // Moldoscopie. - Chișinău: USM, 1993, p.70.
39. Бенюк В. Тоталитаризм как реальность: историко-политологическое исследование на примере послевоенной Молдовы. - Кишинев, 1998, с.170.
40. Рыбалко П. Деятельность Коммунистической партии Молдавии по развитию рабочего класса и повышению его социальной активности (1959-1970). - Кишинев, 1976, с.129.
41. Ibidem, p.129-130.
42. Tihonov L. Rezistența religioasă anticomunistă în Moldova Sovietică. 1944-1965. - Chișinău, 2000, p.15.
43. Ibidem, p.19.
44. Moraru A. Istoria romanilor. - Chișinău: Aiva, 1995, p.511.
45. Moșneaga V., Rusnac Gh. Partidele politice pe fonul independenței Republicii Moldova // Moldoscopie. - Chișinău: USM, 1993, p.70.
46. Фадеев Д. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. - 1992. - №1-2. - С.119.
47. Вебер А. Производственная демократия и эффективность производства // Рабочий класс и современный мир. - 1988. - №5. - С.61.
48. Столповский Б. Профсоюзы на современном этапе исторического развития // Рабочий класс и современный мир. - 1988. - №6. - С.51.
49. White S. USSR: A Superpower in Transition. - Glasgow, 1988, p.43.
50. Пастухов В. Российское демократическое движение. Путь к власти // Полис. - 1992. - №1-2. - С.8.
51. Conquest R. Russia after Khrushchev. - New York-Washington-London, 1965, p.206-207.
52. Small-Stocki R. The Nationality problem of the Soviet Union and Communist Imperialism. - Milwaukee, 1952, p.148.
53. Whiting K. The Soviet Union Today. - New York, 1962, p.56.
54. Șevcenco R. Politica lingvistică a regimului totalitar în Moldova Sovietică (1944-1961) - În: Republica Moldova și România – un deceniu de relații complexe. - Chișinău, 2002, p.111.
55. Солонарь В. Молдавия: национальная политическая культура // Рабочий класс и современный мир. - 1990. - № 4. - С.64.
56. Josanu Iu. Elitele politice – între tradiție și modernitate // Arena Politicii. - Nr.9. - P.13.
57. Juc V. Viața politică în Republica Moldova // Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură. (Chișinău). - 2001. - №4. - P.26.
58. Ruze A. La Moldova entre la Roumanie et la Russie. - Paris, 1997, p.151.
59. Ciobanu Șt. Basarabia. Populația, istoria, cultura. - Chișinău, 1992, p.145.
60. Deși Interfrontul, Gagauz Halcî sunt și ele elemente importante ale societății civile în devenire, considerăm că ele reflectau doar un element al acesteia – pluralismul. În acest sens, mai mulți analiști și-au exprimat opinia că aceste structuri erau antireformiste, prosovietice, deci prototalitare. Ca efect, nu le putem atașa ca actori ai societății civile în forma inițială a acesteia – mișcare antitotalitară.
61. Solomon C. Procesul de democratizare a vieții politice în Republica Moldova // Moldoscopie (Probleme de analiză politică). - Chișinău: USM, 2002. Partea XVIII, p.147.
62. Славин Б. У истоков многопартийности // Социально-политические науки. - 1990. - №10. - С.69.
63. Голубев В. Многопартийность в советском обществе // Социально-политические науки. - 1991. - №8. - С.35.

Prezentat la 13.11.2007